

Dr. Boros János

A hosszú tartamú szabadságvesztés hatása a fogvatartottak személyiségére

1973-ban megjelent egy cikk az Egyesült Államokban egy Philip Zimbardo nevű pszichológus tollából, amiben beszámolt arról a kísérletről, amit a kaliforniai Stanford egyetemen végeztek. Ebben a kísérletben csináltak egy mesterséges börtönt az egyetemen, és egészséges egyetemi hallgatókat alkalmaztak börtönőrnek és fogvatartottnak. Sorsolással választották ki, hogy valaki milyen pozícióba kerüljön, tehát szó nem volt arról, hogy azt mondták volna, hogy aki szadista, az megy börtönőrnek, aki idegbeteg, az megy fogvatartottnak. Megállapították a szabályokat, folyt a munka, azonban a hatodik napon be kellett fejezni a kísérletet, mivel az örök egyre keményebben büntettek, a fogvatartottakat játszó egyetemisták pedig idegileg összeroppantak.

Azért volt mérföldkő ez a kutatás, és az erről szóló beszámoló a börtönpszichológiában, mivel nagyon élesen ráirányította a figyelmet arra, hogy miként hat a börtön a fogvatartottak személyiségére. Előzőleg is, tehát a '60-as, '70-es években valósággal reneszánszát élte a börtönhatásokkal kapcsolatos kutatómunka. Elővették ezeket a régebbi anyagokat, a '40-es, '50-es, '60-as évek beszámolóit, amelyekben gyakorlatilag azt emelték ki, hogy a börtön szörnyű hatással van a fogvatartottakra, hogy mindenki megőrül, intellektuálisan leépül, öngyilkos lesz, elmebeteg lesz stb. Tele volt ezekkel a beszámolókkal a szakirodalom, mígnem a '70-es évek elején az angliai Durham egyetemén valakinek eszébe jutott, hogy szisztematikusan meg kellene vizsgálni ezt a kérdést. Tehát meghatározott fogvatartott csoportokat meghatározott és jól standardizált módszerekkel meg kell vizsgálni egy bizonyos időpontban, és egy idő elteltével – ők 19 hónapos intervallumot néztek meg –, 19 hónap múlva ugyanezeket a fogvatartottakat ugyanazokkal a pszichológiai módszerekkel újra megvizsgálták. Az eredmények totálisan ellentétesek voltak az elvárásokkal.

Kiderült például, hogy az intelligencia egyáltalán nem csökkent, sőt, nőtt néhány ponttal, és itt is elsősorban a verbális, a verbalitással kapcsolatos intelligencia nőtt. Ez nem volt jelentős növekedés, de növekedés volt. A személyiségen belül is az úgynevezett viselkedés-kontroll, az önkontroll – ami a viselkedés-szabályozásnak egy fontos eszköze – szintén pozitívan változott. Tehát ez az angliai kutatás azt mutatta, hogy érdemes ezzel a kérdéssel pontosan, behatóan foglalkozni, és nem elfogadni azokat a hiedelmeket, tévhiteket, vélekedéseket, amik abból az időszakból származnak, amikor a börtönélet szabályozása is egészen más volt. A '40-es években végzett vizsgálatok sokkal rosszabb képet mutattak, mint a mostaniak – csak arra utalnék, hogy 1955-ben fogadta el az ENSZ közgyűlése a szabadságvesztés végrehajtásáról szóló minimum-irányelveket, amik aztán szép lassan beépültek az európai országok szabályozásába, és átalakult az egész börtönrendszer. Tehát nyilvánvaló, hogy 55 előtt egészen más volt a büntetés-végrehajtás, és a '60-as, '70-es és '80-as években jelentős változások történtek.

Magyarországon '93 - '94-ben végeztünk egy kutatást pontosan azért, hogy ezt a kérdést eldöntsük. A kutatást végző teamben képviselve volt a Szegedi Egyetem Büntetőjogi Tanszéke Nagy Ferenc professzor úr vezetésével, a BV Országos Parancsnokság Kutatás-szervezési Osztálya – jómagam voltam akkor ennek a vezetője, és Huszár László kollégám is vett részt ebben a kutatásban –, és Csóti András úr vezetésével a Szegedi Fegyház és Börtön. Először elvégeztünk egy kérdőíves felmérést az életfogytiglanra ítélték körében, majd a második ütemben megvizsgáltuk azt, hogy egy 10 éves időszakon keresztül a börtön hogyan hat a fogvatartottak személyiségére. Ennek során '93-'94-ben 58 rabot vizsgáltunk meg. Azért ennyit, mert a mintába kerülés kritériuma az volt, hogy az életfogytiglanra ítélt rabnak legalább 10 éve legyen még hátra a büntetéséből. Tehát 160 rabból 58 maradt a mintában. 10 évvel később, 2003-2004-ben szintén ugyanezekkel a módszerekkel megvizsgáltuk ugyanezeket az elítélteket – már aki megmaradt közülük –, és értékeltük az eredményeket.

A hipotézis az volt az angliai vizsgálat eredményeire alapozva, hogy a hosszú tartamú szabadságvesztés alatt nem épül le az intelligencia, és a hosszú tartamú szabadságvesztés erősíti a viselkedés-kontrollt, az én-kontrollt.

A kutatás igazolta ezt a hipotézist, tehát gyakorlatilag az derült ki, hogy a fogvatartottak intelligenciaszintje a 10 év elteltével nem csökkent. Volt egy minimális csökkenés, azonban ez be tudható volt az életkori változásoknak, hiszen tudjuk, hogy az intelligencia életkorfüggő, személyiségváltozó, tehát ahogy az ember életkora halad egyre inkább előre, hanyatlak az intelligenciája, melynek mértéke természetesen egyénenként változó.

A másik kérdés volt a viselkedés-kontroll alakulása. Kiderült, hogy matematikailag szignifikáns, tehát matematikailag jelentős módon a fogvatartottak túlnyomó részénél nőtt az önkontroll, vagy viselkedés-kontroll. Tehát – én megmondom őszintén – nem tudok olyan rémtörténetekről beszámolni, hogy megőrültek különféle rabok a 10 év alatt, nem tudom elmesélni, hogyan gyilkolta meg egyik a másikat, vagy hogyan lett öngyilkos stb. Gyakorlatilag ez a minta, amit mi megvizsgáltunk, egyértelműen egy pozitív változást mutatott a vizsgált tényezők tekintetében.

Megnéztük természetesen, hogy a valóságban, a börtönbeli viselkedés szintjén ez hogy alakult, és a viselkedés szintjén is egyértelműen azt lehetett látni, hogy a fegyelmi statisztikák is jelentős csökkenést mutattak, tehát a szabadságvesztés töltésének előrehaladtával csökkent a fegyelmezetlenségek száma. A nevelők véleményét elolvastuk, az is pozitív volt, tanulmányoztuk a pszichológusok véleményét is, minden hozzáférhető adatot átnéztünk, és interjúkat is készítettünk a fogvatartottakkal. Minden azt támasztotta alá, hogy a hosszú tartamú szabadságvesztés másként működik, mint pl. a rövid tartamú szabadságvesztés, melynek valóban minimális hatása van, rendkívül gyors a visszaesés, a szabadultak nagy része azonnal visszaesik.

A hosszú tartamú szabadságvesztés alatt megnő a viselkedés-kontroll, amely alapvető szerepet játszik a rövid és hosszú távú viselkedés szabályozásában. Azért emelném ki ezt az egy tényezőt, mivel van például egy elmélet, amely a bűnözés általános elmélete néven vált közismertté. Gottfredson és Hirschi amerikai kriminológusok 1990-ben publikálták könyvüket, amiben azt írták le, hogy gyakorlatilag a bűnözők és a nem bűnözők között a motivációikban nincs jelentős különbség; amiben különbség van, az az önkontroll. Tehát amíg a normál önkontrollal rendelkező ember vissza tudja magát tartani attól, hogy bűncselekményeket kövessen el, illetve

képes arra, hogy a társadalmilag elvárt módon viselkedjék, addig az alacsony önkontrollal rendelkező ember hajlamos arra, hogy motivációit azonnal és törvénytelen módon elégitse ki. Tehát éppen ezért a viselkedés-kontrollt elfogadtuk ennek az elméletnek az értelmében egy kulcs-tényezőnek, kulcsfogalomnak a vizsgálatunk szempontjából.

Ugyancsak kulcsfogalomnak fogadtuk el a konformizmus elvét. A konformizmus egy nagyon érdekes és furcsa kifejezés, Magyarországon van ennek egy nagyon rossz, negatív konnotációja. Régebben arról volt szó, hogy a konformizmus a forradalmisággal ellentétes attitűd, kispolgári, megalkuvó gondolkodást jelent. Ma is úgy lehet jellemezni azt, aki konformista, hogy egy elvtelenül alkalmazkodó, túl alkalmazkodó ember, talpnyaló típus, tehát van benne egy mindenképpen negatív megítélés. A pszichológiában, és ezen belül is a szociálpszichológiában a konform viselkedés mindössze annyit jelent, hogy a társadalmi elvárásoknak, a társadalmi normáknak, vagy a csoportnormáknak megfelelő viselkedés. Tehát hogyha egy ember a pszichológiai mércével mérve konform viselkedést tanúsít, az azt jelenti, hogy „szabálykövető” viselkedést tanúsít, nem szegi meg a jelentősebb társadalmi elvárásokat és normákat. Itt a kutatásunk azt mutatta, hogy a viselkedés-kontroll erősödött és a konformista, szabálykövető viselkedés létrejött a büntetés végrehajtása folyamán, természetesen minden vizsgált személynél más mértékben.

Vizsgálatunk azt mutatta, hogy az önkontroll javulása eredményezte ezt a fajta – jó értelemben vett – konform viselkedésmódot. Voltak viták ezzel kapcsolatban, megmondom őszintén. Ebben a börtönben és máshol is az emberek nagy többsége azt mondja, hogy ez nem jelent valódi személyiségváltozást, hanem csak egyszerűen egy „konformista” viselkedést. Én azért azt gondolom, hogy túlzás volna azt vámi a börtöntől, egy olyan célt kitűzni a szabadságvesztés végrehajtása során, hogy a börtön egy gazdag, sokoldalú, színes személyiséget alakítson ki, egy intellektuálisan nyitott, szociálbilis embert állítson elő, aki szabadulása után azonnal kéri a felvételét valamelyik pártba; ez teljesen abszurd dolog volna. Úgy vélem, hogy a börtönnek az lehet a célkitűzése a hosszú tartamú szabadságvesztés során, hogy növelje a viselkedés-kontrollt, és egy társadalmilag konform viselkedést hozzon létre a fogvatartottaknál, tehát szabálykövető viselkedést indukáljon. A vizsgálatunk ezt a hipotézist matematikai statisztikailag bizonyította, nemcsak a pszichológiai vizsgálatok eredményeivel, hanem a börtönbeli viselkedés egyéb mutatóival kapcsolatban is.

Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a hosszú tartamú szabadságvesztés annyira jó és pozitív dolog, hogy mondjuk minden fiatal embernek be kellene vonulnia egy-két évre ide, hogy egy kicsit edződjön, javuljon a személyisége, mert enől nyilvánvalóan nincs szó. A börtön kemény, kegyetlen hely, rengeteg probléma, depriváció van, rengeteg stresszhelyzet van, amivel viszont úgy tűnik, hogy a fogvatartottak megtanulnak megbirkózni. Vannak megküzdési stratégiáik, amikkel végül is úrrá tudnak lenni ezeken a problémákon, természetesen különféle módon, ki-ki az egyéniségének megfelelően.

Nyilvánvaló, hogyha azt akarjuk megvizsgálni, hogy mik lehetnek az okai ennek a viszonylag pozitív személyiségváltozásnak, akkor ezt két oldalról érdemes megközelíteni. Az egyik: az elítélt oldaláról. Tehát az elítéltnak mindenképpen akarni kell megbirkózni, megküzdni az adott helyzettel. Ez egy sorozatos, súlyos stresszhelyzetekkel való megbirkózást jelent, mert nyilvánvaló, hogy a börtönben a bezártság, túlszűfoaltság, a különféle dolgoktól való megfosztottság, a

különféle korlátozások maximálisan igénybe veszik az elítéltek alkalmazkodóképességét. Tehát az elítéltnak, mondhatnám az embernek, akarnia kell megküzdeni és megbirkózni még a lehető legrosszabb körülményekkel is, és a tapasztalatok és a kutatások azt mutatták, hogy az ember egy ilyen furcsa állat, hogy a lehető legrosszabb körülmények között, a legnagyobb nehézségek közepette, a legnagyobb stresszhelyzetekben is képes arra, hogy helyt álljon, és képes arra, hogy túlélje ezeket a megpróbáltatásokat. Tehát gyakorlatilag ebből a mi vizsgálati mintánkból senki nem volt, aki feladta volna; mert mi van, ha feladja? Öngyilkosság, az IMEI, a megőrülés, az agresszió – mint láttuk ezt a szerencsétlen négy halottat a Richter Richárd ügyében –, tehát ebben a vizsgálati mintában nem voltak ilyen extrém reakciók. Itt az összes vizsgálati személyünk megpróbált megbirkózni a nehézségekkel, megpróbálta ezeket a megküzdési stratégiákat alkalmazni.

Van egy másik nagyon fontos fogalom is, amit institucionalizálódásnak neveznek. Ez azt jelenti, hogy az ember hozzászokik az adott intézmény rendjéhez. Tehát ugyanolyan, mint amikor az ember kórházba megy, bent van két-három hétig, ez alatt fokozatosan elhalványodik a külvilág, arra koncentrálnunk, hogy mikor van reggeli, mikor van fürdés, vizit, kezelés, délután séta, és a többi. Hasonlóan van ez a börtönben is. Csapó József tábornok úr úgy szokta mondani, hogy az institucionalizálódásnak – ő nem ezt a kifejezést használja – az a legbiztosabb jele, amikor a rab engedélyt kér arra, hogy kifesse a zárkáját. Amikor a rab beköltözik, birtokba veszi a zárkáját, kifesti, berendez, képeket tesz fel a falra, tehát azt mondja, hogy itthon vagyok, gyerekek, elfogadtam, 20 évet itt most el kell töltenem. Nem lázadok, nincs értelme küzdenem ellene, mert lehet lázadni, de törvényszerűen vereséget szenvedek, mivel minden egyes alkalommal, mikor lázadok, gyakorlatilag frusztrálom önmagam, hiszen fölöslegesen mozgósítok olyan érzelmeket, indulatokat, amelyek eleve vereségre vannak ítélve. Tehát a megküzdés mellett a másik fontos kérdés az institucionalizálódás.

Vizsgálati mintám tagjai 1985 és '91 között kerültek be a Szegedi Fegyház és Börtönbe, tehát ezek egy régebbi korban szocializálódtak, másrészt ők viszonylag egyszerűbb emberek, akik – úgymond – azok a magyar pszichopáták, akik különféle falvakban, kisvárosokban, tanyaikon éltek, szabálytalan életvezetésű emberek voltak, alkoholizáltak, kisebb dolgokat elcsentek, lopkodtak, amíg eljutottak oda, hogy megcsinálták azt a bizonyos emberölést. Tehát ezek viszonylag egyszerűbb emberek voltak, nagy részük volt még katona is, akik a börtönbe bekerülve tudomásul vették azt, hogy itt vannak speciális szabályok, ezeket meg lehet szegni jó néhányszor, de ez teljesen felesleges, mivel azonnal jön a büntetés. Viszont a szabályok kiismerhetők is, és ha betartják őket, akkor nincs semmi probléma. Ezeknek az elítélteknek egy jelentős része nagyon szépen belesimult az intézet rendjébe, könnyebben institucionalizálódó, a szabályokat jobban elfogadó, kicsit korrektebb beállítottságú fogvatartottak voltak.

Akik az elmúlt pár évben jöttek be, azok egészen mások, sorozatgyilkosok, bérgyilkosok, vérfürdőzők, ezek nyilván egy egészen más típusú rabok lesznek, sokkal gátlástalanabbak, gyengébb az önkontrolljuk. Nyilván más megküzdési technikákat kell kidolgozniuk és a felügyeletnek is máshogy kell bánnia velük, mint az előző csapattal. Tehát visszatérve: az elítélt oldaláról nyilvánvaló, hogy a megküzdés szándéka és kivitelezése, a helyzethez való alkalmazkodás, az érzelmeik kontrollálása, a beletörődés, azok a tényezők, amik rendkívül fontosak voltak a vizsgálat során.

Az elítéltek pozitív személyiség- és viselkedésváltozásának másik oka a börtönviszonyokban, a börtönélet speciális megszervezésében rejlik. A börtön és az elítélt közötti interakciók változásában nagy szerepet játszott a '93-as és '96-os jogszabályok hatályba lépése, amelyek racionálisabbá, humánusabbá tették a börtönviszonyokat. Ezek között elsőnek említeném a kapcsolattartás kiszélesedését és közvetlenebbé válását pl. a telefonálás bevezetésével. A fogvatartottak elmondták az interjúkban, hogy rendkívül fontos a telefonálás, hiszen gyakorlatilag naponta beszélhetnek a hozzátartozóikkal közvetlenül, s ez sokuknak segített a kapcsolatok megtartásában.

A másik a munkavégzés, a folyamatos munkavégzés, amely minden normális ember lételeme. Fontos, hogy az ember a képességeit valamilyen módon felhasználja és kamatoztassa, arról nem beszélve, hogy ezzel pénzt lehet keresni, másrészt pedig nem unatkoznak egész nap a zárkán. A vizsgálati mintában résztvevő fogvatartottak mindegyike – egy-két embert kivéve – folyamatosan dolgozott.

A tanulás, az oktatásban való részvétel lehetőségével nagyon sokan éltek. Azt tapasztaltuk, hogy aki elvégezte a nyolc osztályt, motiválva érezte magát, hogy elvégezzen két-három szakmunkásképző tanfolyamot is, volt, aki leérettségizett, volt, aki egyetemre járt, könyvtár szakot, teológiát végzett. Ezeknek az embereknek az önértékelésében tetten érhető volt, hogy ők a tanulás, az ennek során elsajátított tudással, hozzáértéssel értékesebb emberek lettek.

A szabadidő eltöltésében rendkívül fontos a tévénézés, az olvasás, a sportolás, a barkácsolás és a többi tevékenység. A tévénézést azért emelném ki, mert bár én sem vagyok nagy véleménnyel a televízió műsorairól, de tudjuk, '79 előtt nem lehetett sem a tévét nézni, sem a rádiót hallgatni, sem újságot olvasni a fogvatartottaknak. Gyakorlatilag az akkori szabályozás megfosztotta a rabokat azoktól a társadalmilag fontos értékektől, amit a tömegkommunikáció, a média közvetített a „normál lakosság” számára, és amelyek a szociálpozitív viselkedésmódok kialakulását segítették elő. Tehát szerintem az, ha a televízióban megnéznek egy filmet, amiben a bűnös elnyeri a büntetését, egyáltalán nem káros a fogvatartottak számára, hanem gyakorlatilag pozitív értékeket sugall számukra.

Az ötödik helyen említeném a vallásgyakorlást, aminek ebben a börtönben igen nagy hagyományai vannak. Nagyon sok fogvatartottnak segített az, hogy megismerte a vallást, megtért, hívő ember lett, és rendszeresen gyakorolhatta a vallását. Tehát ez is segített stabilizálni a pszichés állapotukat.

Különösen fontos ebben a situációban a nevelők munkája, akár csak az egyszerű ügyintézés szintjén. Kigyűjtöttem statisztikákba, hogy ez alatt az idő alatt hányszor fordultak a nevelőhöz a fogvatartottak. Óriási számok, több száz – derült ki – fejenként, amelynek során nagyon sokszor csak a rabok „normál”, mindennapi ügyeit intézték el a nevelők. Ezek látszólag nem nagy dolgok, de ha meggondoljuk, hogy valaki 20 évre bevonul a börtönbe, mennyire fontos számára, hogy különféle kinti, bentí ügyeit el tudja intézni. A gyors, szakszerű ügyintézés és tanácsadás konfliktus- és feszültségforrásokat iktat ki a börtön mindennapi életéből.

Itt emelném ki a pszichológus szerepét. Nagyon sokan járnak a pszichológushoz, jó néhány pszichológiai probléma előfordul, a vizsgálati minta tagjainak nagy segítséget nyújtottak a pszichológusok a problémák megoldásában.

Végezetül szeretnék még három dolgot kiemelni, ami itt, ebben a börtönben egy kicsit speciális, ami ennek a börtönnek a sajátossága. Az egyik a differenciált elhelyezés lehetősége. Vagyis itt lehetőség van egyszemélyes zárkában, kis zárkában – két-három személyes zárkában –, és a gyógyító-nevelő csoportban való elhelyezésre. Vagyis amikor valaki kezd kiborulni – mert 20 év nagyon hosszú idő –, elhelyezik az illetőt egyszemélyes zárkában, ha ott már viszonylag stabilizálódik az állapota, akkor előbb két-három személyesbe rakják, és csak úgy teszik vissza a nagy zárkába, vagy ha romlik az állapota, beteszik a gyógyító-nevelő csoportba. Tehát ez a fajta differenciálás – ami egy nagyon fontos elv egyébként a büntetés-végrehajtásban – itt rendkívül pozitív módon valósult meg.

A másik, amit kiemelnék, az a pszichológiai kezelés, aminek megint óriási jelentősége van a hosszú tartamú szabadságvesztés végrehajtása során. Két pszichológus van ebben a börtönben, akik ezt a feladatkört ellátják, és a fogvatartottak kezelését eredményesen végzik.

A harmadik pedig az átmeneti intézet, aminek kiemelt szerepe van a hosszú időre bebörtönzött fogvatartottak rehabilitációjában. Gyakorlatilag azt lehetett tapasztalni, hogy az átmeneti intézetbe való helyezésnek a lehetősége már a behelyezés előtt két-három évvel olyan fokú alkalmazkodásra készíti a fogvatartottakat, amit semmilyen más eszközzel, módszerrel nem lehet előidézni. Megszűnnek, vagy minimálisra csökkennek az interperszonális konfliktusok és problémák, az alkalmazkodás ugrásszerűen javul, mivel az átmenetibe kerülni a legnagyobb érték egy hosszú idős rab számára. Egyrészt az elhelyezés sokkal jobb, mint a börtönben, másrészt pedig a börtönön kívül, a szabad világban dolgozhatnak, hazamehetnek, elutazásra mehetnek stb.

Azt mondhatjuk, hogy a börtön szervezete olyan racionális módon van felépítve, a fogvatartottak élete úgy van megszervezve, olyan motivációs rendszerek működnek, amik arra készítik a fogvatartottakat, hogy alkalmazkodjanak, hogy ez a bizonyos viselkedés-kontroll, vagy önkontroll kialakuljon és fejlődjön, és ami a benti és később a kinti beilleszkedés lehetőségét biztosítja számukra.

Zárszóként elmondanám, hogy van egy fogvatartott ebben a börtönben, akiből a börtön a lehető legjobbat hozta ki a szabadságvesztés végrehajtása során. Ez az ember hivatásos katona volt, aki elkövetett egy emberölést, egy minősített emberölést, bekerült a börtönbe, hogy letöltsen az életfogytiglani büntetését. Amikor átnéztem az anyagait, azt gondoltam, hogyha nem követi el ezt a cselekményt, akkor marad egy hivatásos katona valahol, valamelyik garnizonban, egy átlagember két gyerekkel, este nézi a tévét, fölneveli a gyerekeit, talán semmi különös nem történt volna vele életében. Itt bekerült a börtönbe, könyvtáros lett, elvégezte a könyvtár szakot, először csak tanfolyamot, aztán az egyetemet, elvégezte a teológiát, gyakorlatilag ő az intézet kultúrfelelőse, ő az elítéltszinpad és a kultúrellet vezetője. Ennek kapcsán megismerkedett egy hölgygyel, akit elvett feleségül, és akihez kiengedték stb. Tehát azt gondolom, hogy a börtönnek nem csak rossz hatásai vannak, amiket hallottunk régebben is, de az emberekből sokszor képes kihozni a lehető legjobbat, mint ebből az emberből, akinek olyan képességei jöttek elő ebben az extrém szituációban, amik szerintem a normál életben nagy valószínűséggel rejtve maradtak volna.